

Zbírál, David

Vondráčková, Šárka (editor)

Křesťanská apokalyptika ve starověku a středověku

In: Bělka, Luboš; Kovács, Attila; Krob, Josef; Kubovčáková, Zuzana; Papoušek, Dalibor; Václavík, David; Zbírál, David. *Konec světa*. Vondráčková, Šárka (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 22-29

ISBN 978-80-210-6951-0; ISBN 978-80-210-6954-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130649>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Křesťanská apokalyptika ve starověku a středověku

David Zbíral (Ústav religionistiky FF MU)

Apokalyptika provází křesťanství během celých jeho dějin, již od samotného vykrytalizování tohoto náboženství v oblasti antického Středomoří v 1. století n. l. Představu o přelomu věků a příchodu nového řádu tehdejší křesťané sdíleli především se soudobou židovskou apokalyptikou, která se apokalyptice křesťanské stala hlavním inspiračním zdrojem. Na apokalyptické představy se odvolávala a dodnes odvolávají především nejrůznější křesťanská reformní hnutí, která usilují o posílení náboženské horlivosti a o to, aby se mohla stát přímými účastníky očekávaného přelomu věků.

Nejdůležitější pojmy

Apokalyptika je druh náboženského pohledu na dějiny, jenž klade důraz na odhalení tajného poznání o Božích záměrech a řádu světa. Toto označení je odvozeno od slova *apokalypsa* (řecky *apokalypsis*), tedy „zjevení“. Apokalypsa je literární žánr, jehož typickými tématy jsou konec světa a znamení, která mu mají předcházet,²⁰ stvoření světa a pád člověka, nauka o uspořádání světa (kosmologie), trest hříšníků v pekle a blaženost spasených v ráji či příchod *mesiaše* – spásitelské postavy, která má zajistit nápravu poměrů. Žánr apokalyps se obvykle uchyluje ke specifickému pojetí dějin, jež podává přítomnost jako období zkoušek, po němž se ti, kdo vytrvají, dočkají vysvobození a spásy. Vedle samotného příjemce zjevení, hlavního hrdiny, jehož jménem text obvykle zaštiťuje svou autoritu, v apokalypsách často vystupuje *průvodce*, například anděl, který příjemci zjevení – a samozřejmě hlavně čtenáři či posluchači apokalypsy – vysvětluje výjevy, jež se před hrdinou na jeho fyzické či duchovní cestě otevírají.²¹

Nejnámější a historicky nejdůležitější křesťanskou apokalypsou je *Zjevení Janovo*. Jedná se zároveň o jedinou apokalypsu, která byla během diskusí o skladbě křesťanské

20 Například pronásledování věrných bezbožnými vládci a hrozivé nebeské úkazy. Z tohoto důvodu se termín „apokalypsa“ často přeneseně užívá k označení samotné kosmické katastrofy.

21 Viz zejm. Jan A. Dus, „Úvod“, in: id. (ed.), *Novozákonní apokryfy III: Proroctví a apokalypsy*, Praha: Vyšehrad 2007, 27–54.

Bible, probíhající mezi 2. a 4. stoletím, do tohoto postupně vznikajícího souboru textů zařazena. Vedle *Zjevení Janova* ovšem vznikla celá řada dalších apokalyps, například *Hermův Pastýř*, *Zjevení Pavlovo* či velké množství středověkých apokalyps, líčících převážně cestu na onen svět.²² Mezi středověké křesťanské apokalypsy lze ostatně řadit i Dantovu *Božskou komedii*, vysoce literárně propracovanou ukázkou tohoto žánru. Vedle toho jsou apokalyptické úryvky součástí různých textů, jež samy o sobě mezi apokalypsy nepatří; příkladem může být úryvek *Evangelia podle Marka* nazývaný „Malá apokalypsa“.²³

Obr. 1. Uctívání sedmihlavé bestie. Vyobrazení z 10. století podle textu *Zjevení Janova* (rukopis z El Escorial)

Podle <http://en.wikipedia.org/wiki/File:B_Escorial_108v.jpg> [10. 8. 2013].

²² Viz např. Magdalena Moravová (ed.), *Ráj, peklo a očistec ve středověkých viděních*, Praha: Argo 2011.

²³ Viz zevrubný rozbor tohoto textu: Dalibor Papoušek, „Nezůstane kámen na kamení: Pád Jeruzaléma v Markově evangelium“, *Religio: Revue pro religionistiku* 18/2, 2010, 127–162.

Termín *mesianismus* má užší význam než termín apokalyptika. Označuje soubor představ souvisejících s očekáváním mesiáše, spasitelské postavy, která má přinést věřícím spásu a bezbožným trest.

Chiliasmus (též *milenarismus* či *milenialismus*) je označením očekávání blížícího se příchodu tisícileté Kristovy vlády, respektive příchodu Ježíše Krista vůbec. I tento termín tedy označuje jen jeden z aspektů apokalyptiky, občas se nicméně s termínem apokalyptika zaměňuje.

Kořeny a vznik křesťanské apokalyptiky

Křesťanská apokalyptika navazuje jednak na židovské apokalypsy z okolí přelomu letopočtu, jednak na starší židovskou prorockou literaturu, která s oblibou kritizovala stávající politické a náboženské poměry, vysvětlovala přítomná protivenství jako Boží trest dopadající na izraelský lid za jeho neposlušnost a odchýlení se od Božích záměrů, apelovala na pokání a posílení zbožnosti a přislíbvala dějinný přelom spojený s příchodem mesiáše – ideálního krále.

Proměny náboženských tradic v helénistickém Středomoří se v některých textech projeví posunem schémat prorocké literatury do „utopičtější“ a „kosmičtější“ roviny.²⁴ Představa ideálního krále, mesiáše, Božího „pomazaného“ (hebrejsky *mašiach*, aramejsky *mešichu*, řecky *christos*), který se ujme politické vlády v Jeruzalémě, se v této době transformovala v představu nadpřirozené spasitelské postavy a v této proměněné podobě zásadním způsobem ovlivnila pohled na Ježíše ve většině vznikajících křesťanských skupin, které Ježíše ztotožňovaly s očekávaným mesiášem, a začaly jej proto označovat za Krista (*christos*), Pomazaného.

Z některých textů z 1.–2. století je zřejmé, že někteří křesťané v té době očekávali brzký příchod konce světa a nastolení *Božího království*. Toto pojetí se však mohlo jen obtížně stát vůdčí ideou dlouhodobě fungujícího a stabilního náboženského společenství. Asi právě proto se většinové proudy křesťanství začaly k očekávání brzkého příchodu konce stavět poněkud zdrženlivě a došlo ke „zdvojení“ představy o příchodu mesiáše: mesiáš, Ježíš Kristus, již jednou přišel a obětoval se za hříchy lidí, čímž jim otevřel cestu ke spáse, avšak definitivní vysvobození a náprava poměrů ještě nenastala; dojde k ní až po *druhém příchodu mesiáše* (takzvané *parúsii*) na konci času, kdy Kristus podle křesťanských představ přijde znovu a bude soudit živé i mrtvé, přičemž dobří vstoupí do nebe, kdežto zlí budou odsouzeni k věčnému utrpení v pekle.

²⁴ K utopickým a lokativním aspektům náboženských tradic a k některým proměnám náboženských tradic Středomoří v období helénismu srov. zde kapitulu „Pád Jeruzalémského chrámu a konec světa“.

Obr. 2. Čtyři apokalyptičtí jezdcí od Albrechta Dürera (konec 15. století)

Podle <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Durer_Revelation_Four_Riders.jpg> [10. 8. 2013].

Tyto představy položily základy křesťanské apokalyptiky, která především prostřednictvím *Zjevení Janova* ovlivňovala křesťanské myšlení i v pozdní antice a středověku.

Neklid kolem roku 1000: Znamení konce a přísliby obnovy

Ve středověké Evropě byly apokalyptické představy nejvýrazněji rozvíjeny mnichy v prostředí klášterů. Většina autorů se nicméně zaměřila spíše na osudy individuální duše než na rozpracování myšlenek o světovém přelomu. Značné oblibě se těšil žánr komentářů ke *Zjevení Janovu*, ani v nich však vykladači běžně nekladli konec času do nejbližší budoucnosti.

Apokalyptika však přesto během středověku docházela v určitých historických konstelacích či osobních situacích i konkrétnějšího zhodnocení jako vzorec k interpretaci dějin a vlastní zkušenosti. Jeden z příkladů využití apokalyptických vzorců uvažování nacházíme v okolí let 1000 a 1033, tedy tisícího výročí Kristova narození a ukřižování. Tehdy někteří mniši, ovlivněni představou tisíciletých světových cyklů, hledali v současných událostech a astronomických úkazech *znamení konce času*, která chápali jako výzvu k pokání a posílení zbožnosti. Výrazem tohoto étosu je například takzvané *Hnutí Božího míru*, apelující na ukončení násilností a zušlechtování křesťanského života.

V „oficiálním“ reformním programu, jenž během 11.–13. století významně proměnil tvář západní církve, byly apokalyptické náměty spíše oslabeny, stejně jako ve scholastice, nově pojaté křesťanské teologii pěstované na univerzitách a katedrálních školách. Významněji se apokalyptika uplatnila v radikálních reformních hnutích, jež byla oficiálními místy zhusta obviňována z kacířství.

Apokalyptický reformismus vrcholného a pozdního středověku

Mezi četné středověké komentátory *Zjevení Janova* patřil i jihoitalský opat Jáchym z Fiore (1135–1202). Ve svém hlavním díle s názvem *Výklad Zjevení* rozpracoval myšlenku tří věků církve. Za první věk považoval věk Boha Otce a Starého zákona, kdy Boží lid vedli praotcové Izraele, žijící v manželství. Příchod Ježíše, syna Boha Otce, na svět zahájil druhý věk, věk Syna a Nového zákona, kdy Boží lid vedou kněží, kteří sice žijí v celibátu, ale také se neřídí všemi zásadami mnišského života. Po druhém věku, předpovídal Jáchym, přijde poslední, třetí věk, věk Ducha svatého, kdy Boží lid povedou čistí mniši a církev dojde nápravy.

Brzy po Jáchymově smrti začaly být některé z jeho myšlenek podezírány z kacířství, což však nezabránilo tomu, aby se jich chopila některá reformní hnutí a dále je rozpracovala. Jedním z takových hnutí byli *flagelanti* (česky též *bičovníci*), kteří procházeli městy, bičovali se na znamení kajcnosti a vyzývali k obrácení, než přijde konec světa a na veškeré pokání bude pozdě.

Dalším výrazným hnutím ovlivněným Jáchymovými myšlenkami byli takzvaní *spirituální františkáni*, přísné odvětví františkánského řádu působící v Itálii a jižní Francii a kladoucí důraz na naprostou chudobu řeholníků a přísné odříkání. Někteří spirituální františkáni přijali myšlenku o třech věcích církve a měli za to, že právě oni jsou těmi duchovními mnichy, kteří mají očistit církev a v novém věku Ducha se ujmout jejího vedení. Někteří dokonce dospěli až ke ztotožnění papeže s Antikristem – apokalyptickou postavou falešného mesiáše, která má podle křesťanské apokalyptiky přijít na svět před koncem času a svést mnoho lidí na scestí. V první třetině 14. století papežství proti spirituálním františkánům rázně zakročilo a toto reformní hnutí se mu podařilo potlačit.

Na příkladu spirituálních františkánů se zřetelně ukazuje potenciál křesťanské apokalyptiky k artikulaci protestu proti stávajícím poměrům v církvi a ve společnosti a také opatrnost oficiálních míst vůči apokalypticky smýšlejícím skupinám i jednotlivcům.

Dalším příkladem hnutí očekávajících brzký přelom věků jsou takzvaní *vilemínité*, skupina působící v Miláně na sklonku 13. století. Šlo o kroužek lidí odvolávající se na Vilemínu, ženu v té době již zesnulou, která žila v Miláně příkladným křesťanským životem. Nepovažovali ji však za pouhou světici. Někteří dospěli ke ztotožnění Vilemíny s Duchem svatým, který se do ní vtělil a přišel na svět, podobně jako Ježíše Krista většina křesťanských proudů považuje za vtělení Božího syna. Podle vilemínitů Ježíš nedokonal tak zcela dílo spásy, a právě proto přišla na svět Vilemína, která přinese – v duchu proroctví Jáchyma z Fiore – nápravu církve. V hierarchii této obnovené církve nebudou mít významné postavení pouze muži, nýbrž i ženy. O jedné řeholnici ze svého středu, Manfrédě z Pirovana, vilemínité věřili, že může sloužit mši a že se v brzké době stane papežkou a jako Vilemínina zástupkyně napravit církev a přivede ke křesťanství i Židy a muslimy.

Obr. 3. Papežka. Karta z tarotového balíčku Viscontiů-Sforzů inspirovaná Manfrédou z Pirovana, namaloval Bonifacio Bembo kolem roku 1450

Podle <http://cs.wikipedia.org/wiki/Soubor:Bonifacio_Bembo.jpg> [10. 8. 2013].

Na příkladu vilemínitů, jejichž nekonformní verze křesťanství záhy upoutala pozornost papežských inkvizitorů, se ukazuje, jak dobově novým a odvážným představám mohla křesťanská apokalyptika zavdat podnět a stát se zdrojem jejich legitimacy v procesu neustálého vyjednávání o tom, která z tváří křesťanství je nejpřesvědčivější. Ostatně i *husitskému hnutí* v Čechách poskytla apokalyptika v jeho boji za reformu církve jak intelektuální podněty, tak i některé zdroje legitimacy.

Shrnutí a závěr

Apokalyptika provází křesťanství od samého jeho vzniku v oblasti helénistického Středomoří a utvářela mnohé ze zásadních křesťanských představ, v neposlední řadě představu o Ježíši jako mesiáši či představu o odměňování dobrých v nebi a trestání hříšníků v pekle. Během celých dějin křesťanství byla apokalyptika široce využívaným způsobem uvažování o dějinách a o světě i jedním ze způsobů interpretace a zvládnání životních situací. Mnohé proudy v jednotlivých křesťanských církvích v apokalyptice hledaly a nadále hledají zdroje své legitimacy.

Na druhou stranu apokalyptika v křesťanství jen málokdy představovala dlouhodobě dominantní názorový proud. Důvodem je asi skutečnost, že tak, jak se v křesťanství rozvinula, je ze své podstaty názorovou orientací kritickou, nesouhlasnou, reformní. Stávala se proto spíše nástrojem kritiky stávajících politických a církevních poměrů a ideologií změny. V žádném případě však nelze apokalyptiku odbýt jako pouhou zástěrku politických zájmů. Spíše poukazuje na skutečnost, že ať se nám to líbí nebo ne, náboženství je ze své podstaty politické, stejně jako mnoho dalších oblastí lidského konání.

Vzdálené ozvěny křesťanské apokalyptiky lze vysledovat i mimo specifický křesťanský kontext, například v různých utopických filosofických a literárních představách o ideální společnosti, ve varovných vizích vědeckofantastické literatury nebo v lidovém zájmu o nejrůznější tajemná proroctví rozličných kultur, vykládaná jako předpovědi kosmické katastrofy spíše právě pod vlivem křesťanských představ o konci světa než s ohledem na původní historický kontext.